Studia Theol. Vars.
24 (1986) nr 2

ANDRZEJ F. DZIUBA

SPUŚCIZNA RĘKOPIŚMIENNA JANA AZORA SJ (1536—1603)

(Nota bibliograficzno-historyczna)

Katolicka reforma po Soborze Trydenckim miała wyraźne odniesienie do teologii i jej nauczania. Wyrastało to zarówno z samego stosunku do zjawiska Reformacji (teologia polemiczna), jak i z pozytywnych postaw względem zaleceń soborowych. Te ostatnie dotyczyły na przykład kwestii sakramentu pokuty czy formacji kandydatów do kapłaństwa. W odpowiedzi na oczekiwania w tych dziedzinach zaczynają się pojawiać specjalistyczne opracowania wymienionych kwestii. Zwłaszcza w Hiszpanii, także pod wpływem odkryć geograficznych i związanych z nimi problemów natury ekonomicznej i moralnej, szczególnie bujnie rozwija się teologia. Okres ten zostanie nawet z perspektywy czasu nazwany „złotym wiekiem" Dotyczy to także teologii moralnej, która jeszcze w tym okresie nie istnieje jako samodzielna dyscyplina teologiczna.

Wśród hiszpańskich moralistów drugiej połowy XVI wieku należy wymienić jezuitę Jana Azora. Urodził się on najprawdopodobniej w 1536 r. w miejscowości Lorca, prowincji Murcia. Po wstąpieniu do jezuitów (1559) i ukończeniu formacji teologicznej rozwinął szeroką działalność naukowo-dydaktyczną i administracyjną w prowincji toletańskiej. Działał w Ocañii, Placencii, a zwłaszcza w Alcala de Henares. Od 1579 r. przebywał w Rzymie, wykładając teologię w kolegium rzymskim, a od 1584 r. pracował nad kolejnymi wersjami *Rratio studiorum* (1586, 1591 i 1599). Jest znaczącą postacią w początkach historii zakonu św. Ignacego, choć mało znaną i opracowaną.[1]

Gdy idzie o twórczość pisarską, to zasadniczo zwraca się uwagę

[1] Na temat ogólnych danych biograficznych por. np.: J. M. Dalmau, *Azor Juan*, w: *Diccionario de la Historia Eclesiastica de España*, red. Q. Aldea, T. Mariu, J. Vives, Madrid 1972 t. 1 s. 166—167; M. Arnaldos Perez, *Los jesuitas en el reino de Murcia (Apuntes historicos)*, b.m.r.w. (Murcia 1970?), passim (*Institutum Historicum Societatis Jesu*, Bibliotheca — Roma, mps. sygn. G. C. 30); P. Diaz Cassou, *Serie de los Obispos de Cartagena*. Madrid 1895 s. 106.

na jego monumentalne dzieło: *Institutiones morales*, wydane częściowo już po jego śmierci (Romae 1600, 1606, 1611 — tom I—III). Należy dodać, iż na przestrzeni 25 lat doczekało się ono kilkunastu wydań na terenie Włoch, Niemiec i Francji. Bibliografie w mniejszym stopniu wskazują na współautorstwo Jana Azora przy redagowaniu kolejnych wersji *Ratio studiorum*. Dzięki bogatej wiedzy teoretycznej oraz szerokiej praktyce, zwłaszcza w Hiszpanii, był on doskonałym znawcą zagadnienia nauczania filozofii i teologii. Uzupełniająco trzeba jeszcze wskazać na krótki tekst dotyczący dyspens małżeńskich, wydany w zbiorze Z. Zitelli.[2] Na tym zamyka się drukowana spuścizna Jana Azora, inne bowiem odniesienia bibliograficzne są błędne lub też wskazują na przedruki w zbiorowych wydaniach, odnoszących się do różnych zagadnień szczegółowych[3].

Spuścizna drukowana nie wyczerpuje jednak dorobku twórczego tego wybitnego teologa. Należy zatem wskazać na dzieła pozostające w rękopisach. Ten wycinek jest dotąd mało znany w sensie bibliograficznym, nie mówiąc już o treściowym. Dane na ten temat są bardzo rozbieżne, niejednokrotnie zauważa się zupełny brak informacji. Dotychczas najpełniejszy zestaw pism rękopiśmiennych Jana Azora zawiera słynna bibliografia Uriarte — Lecina[4] oraz Sommervogel[5]. Zestawy te są jednak niepełne i nie zawsze oddają aktualne realia bibliograficzne.

Pełne zestawienie spuścizny hiszpańskiego moralisty jest zadaniem trudnym. Jednak w oparciu o krytyczną weryfikację dotychczasowych ustaleń wyrażonych w drukowanych bibliografiach oraz własne poszukiwania, warto podjąć próbę dokonania bardziej aktualnego zestawu manuskryptów Jana Azora. Przy poszczególnych pozycjach podane zostaną, jak to wskazano w podtytule, dane bibliograficzne i historyczne.

1. *In Cantica Canticorum Commentario. Historicum primum sen-*

---

[2] *Disputatio Apostolicae Sedi exhibita a Patribus Soc. Jesu qua Romano Pontifici vindicatur potestas solvendi matrimonium consummatum infidelium*, w: *De dispensationibus matrimonialibus iuxta recentissimas sac. Urbis Congreg. Resolutiones*. Commentarii Zephyrini Zitelli. (...) Romae. Ex Typis Soc. Edit. Rom. 1887 s. 183—197. Niniejszy tekst podpisało 12 jezuitów z kolegium rzymskiego, a wśród nich A. Iustinianus (rektor), J. Rucius (prefekt studiów), R. Bellarmin, J. Azor, S. Tucci (profesorowie), J. B. Costa oraz J. Ledesma (por. s. 197).

[3] Por. np.: *Tractatus de obligationibus clericorum*, Brixiae 1613; toż samo, Neap. 1639; *Tractatus diversorum de spoliis ecclesiasticis*, Romae 1619; toż samo, Romae 1650; toż samo, Romae 1650.

[4] Por. *Bibliotheca de escritores de la Compañia de Jesus*, Madrid 1925 t. 1 s. 398—399.

[5] Por. *Bibliotheque de la Compagne de Jesus*, Bruxelles 1890 t. 1 kol. 741, t. 3 kol. 1489, 1580. (To samo dzieło wydane w formie ofsetu, Heverle—Louvain 1960).

sum, deinde Allegoricum continentia [6]. Wszystkie najstarsze bibliografie podają taką wersję tytułu, choć można spotkać i nieco zmienioną [7]. Wiele zestawów obok *Institutiones morales* wymienia komentarz do Pieśni nad Pieśniami jako drugie dzieło Azora.[8] Inne wreszcie obok tytułów tych dwóch rozpraw informują tylko ogólnie, iż autor napisał jeszcze inne dzieła, niekiedy oceniane także pozytywnie.[9] Niektóre bibliografie nie podając tytułu stwierdzają tylko, że Azor napisał komentarz do Pieśni nad pieśniami.[10] Rękopis ten jest najczęściej odnotowywany w zestawach spuścizny piśarskiej hiszpańskiego moralisty, przy czym są to dane powielane ze starszych opracowań. Najpełniejszy opis wraz z podaniem pewnych elementów treściowych podaje Uriarte — Lecina [11].

Obecnie rękopis komentarza oprawiony w dwóch tomach, opa-

---

[6] Por. np. P. Alegambe, *Bibliotheca scriptorum Societatis Jesu*, Antverpiae 1643 s. 222; A. De Backer, *Bibliotheque des ecrivains de la Compagnie de Jesus*, Liege 1853 t. 1 s. 30; Sommervogel, dz. cyt., t. 1 kol. 741; P. Ribadeneira, *Bibliotheca scriptorum Societatis Jesu*, Romae 1676 s. 407; F. Puzo, *El doble sentido literal del P. Juan Azor (Nota historica)*, w: *Problemi scelti di teologia contemporanea*, Roma 1954 s. 275.

[7] *In Cantica Canticorum Commentaria iuxta historicum et allegoricum sensum* (N. Antonio, *Bibliotheca Hispano nova sive Hispanorum Scriptorum*, Matriti 1783 t. 1 s. 643; *Biografia ecclesiastica completa*, Madrid—Barcelona 1848 t. 1 s. 1161; J. P. Tejera, R. de Moncada, *Biblioteca del Murciano o Ensayo de un Diccionario biografico y bibliografico de la Literatura en Murcia*, Madrid 1922 t. 1 s. 71); *In Cantica Canticorum Commentario* (A. Bułakowski, *Azor Jan*, EKość, Warszawa 1873 t. 1 s. 556; P. Diaz Cassou, dz. cyt., s. 106); *Commentaria in Cantica Canticorum* (J. M. Dalmau, dz. cyt., s. 167); *Canticum Canticorum explanatio* (Uriarte—Lecina, dz. cyt., t. 1 s. 398).

[8] Por. np.: P. Alegambe, dz. cyt., s. 222; N. Antonio, dz. cyt., t. 1 s. 643; *Azor Jan*, PEK, Warszawa 1904 t. 3—4, s. 35; Biografia..., t. 1 s. 1161; A. Bułakowski, dz. cyt., s. 556; *Dizionario de erudizione storico-ecclesiastica*, compilazione di G. Morini Romano, Venezia 1840 t. 3 s. 312; Ch. G. Jöchers, *Allgemeines Gelehrten-Lexikon*, Hildesheim 1960 t. 1 kol. 680; Manzon, *Monologio de Illstres por todo el obre, y famosos Hijos de San Ignacio Patriarca y Fundador de la Campañia de Jesus. En 120 annos desde su Fundacion hasta el presente de 1659*, t. 1 pod datą 19 lutego (brak numeracji kart) (Archivo Provincial de Toledo de la Compañia de Jesus — Alcala de Henares, rps, sygn. C-258 (1939)); A. Miraeus, *Bibliotheca Ecclesiastica*, Antverpiae 1649 t. 2 s. 171.

[9] Por. P. Diaz Cassau, dz. cyt., s. 106; *Enciclopedia Universal Ilustrada Europeo-Americana*, Madrid 1972 t. 6 s. 1379.

[10] Por. B. Alcazar, *Chrono-historia de La Compañia de Jesus en la Provincia de Toledo*, Madrid 1710 t. 1 s. 373; *Azor Giovanni*, w: *Dizionario ecclesiastico*, red. A. M. Bozzone, Torino 1953 t. 1 s. 277; *Azor Jan*, PEK, dz. cyt., s. 35; *Dizionario...*, t. 3 s. 312; *Enciclopedia...*, t. 6 s. 1379; Ch. G. Jöchers, dz. cyt., t. 1 kol. 680; Manzon, dz. cyt., pod datą 19 lutego; A. J. McCaffray, *Azor (Juan)*, w: *The Catholic Encyclopedia*, New York 1913 t. 2 s. 167.

[11] Por. Dz. cyt., t. 1 s. 398.

trzony na grzbiecie tytułem: *Explicationes Litterales in Cant. Canticor.*, przechowywany jest w Archiwum Papieskiego Uniwersytetu Gregoriańskiego w Rzymie.[12] Pierwszy tom liczy 393 karty, a druki 454. Bardzo wiele kart jest całkowicie lub tylko częściowo przekreślonych (por. np. t. 1, k. 221, 222, 223, 225, 339—343; t. 2, k. 38, 39); w wielu miejscach wprowadzono dodatkowe uwagi na marginesach lub u dołu karty. Najczęściej obok tekstu poprawionego zamieszczono nową redakcję skróconą. W tekście występują liczne słowa w oryginalnej pisowni greckiej i hebrajskiej. Rękopis Azora zawiera komentarz do wszystkich ośmiu rozdziałów Pieśni nad pieśniami.

W oprawie poszczególnych tomów przestawiono kolejność rozdziałów. Pierwszy zawiera komentarz do rozdziałów od drugiego do piątego włącznie, a drugi od szóstego do ósmego oraz do pierwszego. Na karcie 238 znajduje się interesująca nota informacyjna: Cantici Canticorum Salomonis explanatio. Quae sit huius libri materie. P. Joannes Azorio oraz na innym miejscu tej samej karty: opus medinen P. Joan. Azor SJ.

Tak pokrótce charakteryzuje prezentowany rękopis Uriarte, Lecina: „Canticum Canticorum explanatio: Ubi singula capita exponuntur primo ad litteram, ostendendo quid vocabula ipsa in Canticis usurpata proxime et communiter significent; succedunt Adnotationes juxta litteram: Adnotationibus proxima venit, prima litteralis simul et specialis per allegoriam sive parabolam explanatio, qua ostenditur sponsum esse Deum, et sponsam Ecclesiam ab initio mundi usque ad Jesum Christum constitutam, secum invicem colloquentes; altera, qua ostenditur sponsus cum Ecclesia ex gentibus constituta colloquens; tertia est colloquium inter Deum et animam piam; quarta demum, colloquium inter Jesum Christum et ejusdem Genitricem: Praeter nos Explanationes exstant nonnullis in locis institutio ex eodem cantico collecta, et variae quaque lectiones hebraicae, graecae, latinae".[13]

Powstanie tego rękopisu trudno określić czasowo z racji braku informacji historycznych. Najprawdopodobniej związane jest to z działalnością Azora jako wykładowcy Pisma Św. w kolegium rzymskim. Sam rękopis nie jest autografem. Być może, iż są to notatki z wykładu z wprowadzonymi przez Azora poprawkami. Dzieło to stanowi próbę syntezy ówczesnej wiedzy biblijnej o Pieśni nad pieśniami. Jest ono także wyrazem świadomości teologicznej autora.

Wiele elementów zawartych w prezentowanym rękopisie znalazło odzwierciedlenie w *Institutiones morales*. Idzie tu zwłaszcza

[12] Archivum Pontificium Universitatis Gregorianae — Roma, rps sygn. 434 i 496.
[13] Dz. cyt., t. 1 s. 398.

o kwestię interpretacyjną tekstów biblijnych, aplikowanych do zagadanień moralnych. Zatem wiedza teoretyczna w tym przypadku miała ścisłe odniesienie praktyczne, choć daleko jeszcze do pozytywnego wykładu teologii biblijnej, nawet w rozumieniu M. Cano i jego założeń metodologii teologicznej.[14]

2. *Tractatus, quo votorum, que in Societate Jesu emittintur, ratio declaratur, et multa alia ad religiosorum statum pertinentia disputantur* [15]. Rękopis ten znajduje się na kartach 213—294 w zbiorze opatrzonym na grzbiecie oprawy tytułem: Tucci, Azor, De votis S.J. Fragment Azora posiada odrębną numerację kart do 49, prowadzoną przez autora. Na karcie 213 u góry znajduje się dopisek inną ręką: P. Joan. Azor, Autographum. Wiele bibliografii podaje informacje ogólne o istnieniu opracowania [16], inne wymieniają tytuł, choć w różnych wersjach [17].

Wydana 25 maja 1584 roku [18] przez papieża Grzegorza XIII konstytucja *Ascendente Domino* stanowiła dla zakonu jezuitów znaczący moment w początkach jego istnienia i działalności. Uznawała w sensie pozytywnym sam zakon, a zwłaszcza określała wiele nowych przywilejów w porównaniu z innymi rodzinami zakonnymi.[19] Poruszona problematyka ślubów zakonnych wywołała jednak w samym zakonie ożywioną dyskusję. Jednym z głosów jest traktat Jana Azora.[20]

Rękopis jest szczegółową analizą poszczególnych ślubów. W części końcowej (k. 73) podaje: Brevis expositio Constitutionis editae a Gregorio 13 de nova instituti Societatis Jesu confirmatione. Tekst zawiera wiele uwag dopisanych na marginesach, wiele skreśleń

---

[14] Por. F. Puzo, dz. cyt., s. 275—279.

[15] Archiwum Romanum Societatis Jesu — Roma, rps. sygn. Instit. 103.

[16] Por. np. B. Alcazar, dz. cyt., t. 1 s. 373.

[17] *De votis, quae emittuntur in Societate una cum expositione Constitutionis Gregorii XIII, quae incipit Ascendente Domino* (A. De Backer, dz. cyt., t. 1 s. 30; P. Ribadeneira, dz. cyt., s. 407; Sommervogel, dz. cyt., t. 1 kol. 741; Uriarte—Lecina, dz. cyt., t. 1 s. 398); Tucci, *Azor: De votis SJ* (E. Olivares, *Los votos de los escolares de la Compañia de Jesus su evolucion juridica*, Roma 1961 s. XVI); *De votis, quae emittuntur in Societate, una cum expositione Constitutionis Gregorii XIII* (J. P. Tejera, R. de Moncada, dz. cyt., t. 1 s. 71); *De votis, quae emittuntur in societate* (A. Lehmkuhl, *Azor Johannes*, w: *Weber und Weste's Kirchenlexikon*, Freiburg i. Br. 1882 t. 1 kol. 1775); *De votis quae emittuntur in S.J. cum expositione Constitutionis Gregorii XIII „Ascendente Domino"* (J. M. Dalmau, dz. cyt., s. 167).

[18] Por. *Institutum Societatis Jesu*, Florentiae 1892 t. 1 s. 90—98.

[19] Por. A. Martini, *La Compagnia de Gesu e la sua storia*, Chieri b.r.w. (1951) s. 39.

[20] Por. np. E. Olivares, dz. cyt., passim.

nowych wersji niektórych zagadnień. Czasem zapisane są całe marginesy (por. np. k. 38, 39).

Problematyka ślubów zakonnych została przez Jana Azora podjęta także w *Institutiones morales*, w tomie pierwszym, księgach XI—XIII. Jest to jednak ujęcie stosunkowo pobieżne i ogólne. Prezentowany rękopis jest natomiast szerokim rozpracowaniem, choć w kontekście wspomnianej konstytucji, nacechowanym dużym znawstwem i kompetencją. Azor poprzez działalność, zwłaszcza w Hiszpanii oraz gruntowne wykształcenie mógł zabrać znaczący głos w toczącej się dyskusji.

Rękopis powstał zapewne krótko po roku 1584, a więc po ukazaniu się *Ascendente Domino*. Mając na uwadze inne podobne opracowania, można sądzić, iż jest to jakby pierwsze dyskusyjne podejście do problematyki ślubów. Dowodem dalszych przemyśleń są, jak się wydaje, także liczne poprawki naniesione przez samego autora w zachowanym manuskrypcie. Całość atmosfery wewnątrzzakonnej tego okresu miała zapewne także wpływ na redagowane już wówczas przez Jana Azora wraz z innymi 5 ojcami nowe *Ratio studiorum* dla całego zakonu.[21] Problem ślubów bowiem także i tu doszedł wyraźnie do głosu, i mógł być już ukazany w duchu najnowszej enuncjacji papieskiej, odnoszącej się do jezuitów.

3. *De Lege humana Tractatus Canonico-Moralis*. Istnienie tego rękopisu odnotowuje tylko Uriarte—Lecina [22], natomiast pomija zupełnie milczeniem D e B a c k e r, który przebywał w Palermo od 21 grudnia 1858 r. do 26 stycznia roku następnego.[23] Wspomniana wyżej notatka Uriarte—Lecina opiera się zapewne na wcześniejszych poszukiwaniach, prowadzonych do 1773 r. przez badaczy takich jak: O u d i n, C o u r t o i s i Z a c c a r i a. Wynik ich poszukiwań przekazany został do Archiwum św. Ignacego Loyoli w Loyola w Hiszpanii.

Wspomniany Uriarte-Lecina odnotowuje, iż rękopis Azora znajdował się w bibliotece kolegium jezuitów w Palermo jeszcze w 1773 roku.[24] Jezuici zostali jednak usunięci formalnie z Sycylii już w grudniu 1767 r., a ich zbiory i wszelka własność przeszły pod zarząd państwowy. Istniejący w rękopisie wykaz książek i innych dzieł, zajętych przez urzędnika państwowego w pokojach poszczególnych jezuitów, pochodzących z listopada 1767 r., nie wspo-

[21] Por. R. G a r c i a - V i l l o s l a d a, *Storia del Collegio Romano, dal suo inizio (1551) alla soppressione della Compagnia di Gesu (1773)*, Roma 1954 s. 97; *P. Juan Azor. El es precisamente el primero de los comisionados que se nombran al principio de la obra misma* (J. E. d e U r i a r t e, *Catalogo Razonado de obras anonimas y sendonimas de autores de la Compañia de Jesus*, Madrid 1914 t. 4 s. 107).

[22] Uriarte—Lecina, dz. cyt., t. 1 s. 398.

[23] Dz. cyt., t. 1 s. 30.

[24] *En la Bibl. del Coleg. de Palermo el 1773*, dz. cyt. t. 1 s. 398.

mina prezentowanego opracowania Jana Azora [25]. Jest jednak możliwe, że istniał jeszcze po 1767 r. w gmachu kolegium jezuitów zbiór biblioteczny zawierający ów manuskrypt.

Należy jednak zauważyć, iż proces usuwania jezuitów był zjawiskiem bardzo destrukcyjnym, gdy idzie o dobra kultury. Po prostu niszczono bezmyślnie wiele bezcennych zabytków piśmiennictwa. Ten los najprawdopodobniej spotkał prezentowany rękopis. Kolejny etap historii Sycylii i Włoch, okres Garibaldiego, także nie był korzystny dla Kościoła i jego instytucji. Po roku 1860 zginęło wiele cennych dzieł rękopiśmiennych i drukowanych tylko dlatego, że były w posiadaniu Kościoła.

Drukowane XIX-wieczne katalogi rękopisów bibliotek w Palermo pomijają milczeniem opracowanie Jana Azora. [26] Podobnie obecnie używany inwentarz milczy o istnieniu *De Lege humana* [27]. Ostatecznie można zatem przyjąć istnienie tego rękopisu oraz jego zaginięcie. Poznanie go stanowiłoby interesujące uzupełnienie problematyki zawartej w *Institutiones morale*. Tym bardziej że tematyka manuskryptu stanowiła pierwszorzędne zagadnienie teologii moralnej. Wreszcie opracowanie to było także przygotowawczym etapem dla *opus vitae* Jana Azora.

4. *Tractatus quo votorii quae in Societate Jesu emittuntur, ratio declaratur, et multa alia ad religiosorum statum pirrinentia disputantur*. Auctori P. Joanni Azor 1584. [28] Na okładce umieszczono tytuł: Tractatus super votis Societatis Jesu. P. Joannes Azor. Na karcie nadliczbowej podano indeks treści przez wyszczególnienie rozdziałów (k. 1). W kolejności omówione zostały: ślub ubóstwa (s. 1—49), posłuszeństwa (s. 95—131) i czystości (s. 132—339). Temu ostatniemu zagadnieniu Azor poświęcił najwięcej uwagi.

Istnienie odrębnego wydania uwag do ślubów zakonnych, obok tekstu wcześniej sygnalizowanego, odnotowuje tylko Uriarte-Lecina i znany badacz tej problematyki E. Olivares [29]. Ci pierwsi wprost łączą oba manuskrypty, ale bez przeprowadzenia szerszych

---

[25] Por. *Verbario di Casa Professa di Palermo (1767)*, kol. 486, 568 (Archivio de Palermo della Compagnia di Gesu — Palermo, rps. brak sygnatury).

[26] Por. L. Boglino, *I manoscritti della Biblioteca Comunale di Palermo*, Palermo 1884—1900 t. 1—4 passim; G. Rossi, *I manoscritti della Biblioteca Comunale di Palermo*, Palermo 1873 t. 1 i kontynuacja dzieła: G. Di Marzo, *I manoscritti della Biblioteca Comunale di Palermo*, Palermo 1894 t. 1 cz. 2; Palermo 1934 t. 1 cz. 1 passim.

[27] Por. *Inventario dei manoscritti della R. Biblioteca Nazionale di Palermo, a cura di Salvo Cozza di Pietraganzili e Rivarola* (po r. 1914) passim (Biblioteca Centrale della Regione Siciliana — Palermo, rps, brak sygnatury).

[28] Archivum Romanum Societatis Jesu — Roma, rps, sygn. Instit. 103a.

[29] J. Azor, *De votis Societatis*, 1584 s. XV.

analiz.[30] Prezentowane opracowanie jest jednak znacznie obszerniejsze, bo obejmuje aż 339 stron (poprzednie tylko 81). Wiele uzupełnień zostało już wprowadzonych bezpośrednio we właściwy korpus dzieła. Jest to zatem nie tyle drugie wydanie, co zdecydowanie zupełnie nowe opracowanie, choć dotyczące tej samej tematyki, lecz bardziej pogłębione i wszechstronne.

Okres powstania jest już częściowo określony w samym tytule. W tekście Azor cytując konstytucję Grzegorza XIII pisze: „edita (...) hoc anno domini 1584" (s. 132) oraz na innym miejscu: „Hoc anno 1584 esse editam" (s. 263). Tematyka ślubów została omówiona bardzo obszernie z wieloma uwagami praktycznymi. Wynika to zapewne z osobistych doświadczeń samego autora oraz umiejętności łączenia głębokiej wiedzy teoretycznej z realiami życia zakonnego. Jest to bardzo cenne studium dla badań nad ewolucją prawną zagadnienia ślubów zakonnych w zakonie św. Ignacego. Na końcu rękopisu dodano tekst *De correctione fraterna*, który zostanie omówiony na innym miejscu.

5. *Commentarii in Primam Partem Summae Theologicae D. Thomae.*[31] Jest to jedyna bibliografia, która podaje tytuł w tak pełnym brzmieniu. Niektóre ograniczają się do krótkich informacji opisowych[32] czy ogólnego wskazania na opracowania odnoszące się do Tomasza z Akwinu[33]. Natomiast podstawowe katalogi i inwentarze rękopisów z Alcala de Henares i Madrytu pomijają zupełnym milczeniem prezentowany komentarz.[34] Zatem notatka Uriarte-Lecina opiera się najprawdopodobniej na ustaleniach Oudina, Courtois'a i Zaccarii; choć zaznaczają oni wyraźnie, iż dzieło to przechowywane było w kolegium w Alcala de Henares do roku

---

[30] *Tractatus (...) Auctorem P. Joanne Azor*, 1584 (...) Parece ser el ms. descrito mas arriba, letra B (idzie o pierwszy rękopis komentarza); Uriarte—Lecina, dz. cyt., t. 1 s. 399.

[31] Uriarte—Lecina, dz. cyt., t. 1 s. 399.

[32] *Y en el de Alcala, un Volumen sobre la Primera Parte de Santo Thomas* (B. Alcazar, dz. cyt., t. 1 s. 373); oraz opierający się na nim Sommervogel, dz. cyt., t. 1 kol. 741.

[33] *Oltre a commentari (ined.) su S. Tommaso (Azor Giovanni*, w: *Dizionaro...*, t. 1 s. 277); *at Alcala several theological treatises on parts of the „Summa" of St. Thomas* (A. J. McCaffray, dz. cyt., s. 167).

[34] Por. *Bibliotheca de la Real Academia de la Historia. Indice de la Coleccion titulada „Papeles varios de Jesuitas"*, t. 1—3 (po 1857 r.) passim (Biblioteca de la Real Academia de la Historia — Madrid, rps. brak sygnatury); M. La Plana, *Indice-Inventario del Archivo Historico (revisado hasta el año de 1950)* passim (Archivo Provincial de Toledo Compañia de Jesus — Alcala de enares, rps. brak sygnatury; drugi egzemplarz: Centro Loyola — Madrid, Villa S. Jose, rps. brak sygnatury); A. Guglieri Navarro, *Documentos de la Compañia de Jesus en Archivo Historico Nacional*, Madrid 1967 passim; A. Rodriquez Villa, *Biblioteca de la Real Academia de la Historia. Indice general de manuscritos, passim* (Biblioteca de la Real Academia de la Historia — Madrid, mps. brak sygnatury).

kasaty zakonu.[35] Także wspomniany wyżej rękopiśmienny katalog wybitnych jezuitów, pochodzący z 1659 r., nie wskazuje na komentarz do Sumy Akwinaty.[36]

Mając na uwadze zachowanie się innych tekstów odnoszących się do Doktora Anielskiego można przypuszczać, iż istniało także to opracowanie. Trudno ustalić dzieje rękopisu, wydaje się jednak, iż zaginął on bezpowrotnie podczas trudnych dziejów Hiszpanii. Także szeroka działalność naukowo-dydaktyczna Azora zakłada, iż zajmował się on św. Tomaszem. Zatem niniejszy komentarz był konspektem wykładów, notatkami samego autora albo jego słuchaczy. Byłoby interesujące poznać bezpośredni stosunek hiszpańskiego moralisty do Akwinaty na przykładzie autentycznego komentarza do Sumy. *Institutiones*, choć oparte w dużym stopniu na dorobku Akwinaty, są jednak samodzielnym dziełem, tak co do treści jak i metody wykładu. Można również przypuszczać, iż prezentowany komentarz stanowił przygotowanie do *opus vitae* hiszpańskiego moralisty, a odnaleziony ukazałby rozwój jego świadomości metodologiczno-formalnej w podejściu do uznanego dorobku Doktora Anielskiego.

6. *De introdutione ad Decalogum.*[37] Istnienie tego rękopisu wraz z podaniem dosłownego tytułu odnotowuje kilka bibliografii. Inne podają tytuł zbliżony, zawsze z określeniem miejsca jego przechowywania.[38] Ogólnie jednak jest on stosunkowo mało znany, zwłaszcza w bibliografiach starszych. Fakt ten być może wynika z późniejszego ustalenia jego autorstwa, o czym świadczy adnotacja na końcowej karcie nadliczbowej. Jest ona dowodem naukowych badań nad tekstem. Joannes Azor SJ. Romae obiit 1603. Opera eius moralia exstant edita (...) Hoc opus diversum est quamvis magna ex parte in Institutionibus Moralibus comprehensum sit.[39]

Całość zachowanego rękopisu posiada 280 kart[40] bez indeksu. Autor analizuje elementy wprowadzające do studium nad Dekalogiem, podzielone na 7 tekstów poświęconych m. in. problematyce czynu ludzkiego (k. 2—11), grzechu (k. 11—20), ignorancji (k. 23—

---

[35] *En el Coleg. de Alcale el 1767* (Uriarte—Lecina, dz. cyt., t. 1 s. 399).

[36] Por. M a n z o n, dz. cyt., pod datą 19 lutego.

[37] Archivo Historico de Loyola — Loyola, rkp. sygn. Estante 13 Pluteo 3. Uriarte—Lecina podają jeszcze starą numerację: Arch. Loy. 9-1-9 (Dz. cyt., t. 1 s. 399).

[38] Por. Sommervogel, dz. cyt., t. 1 kol. 741; A. L e h m k u h l, dz. cyt., kol. 1775; F. S t e g m ü l l e r, *Jesuitentheologie in schwedischen Bibliotheken*, Arch. Hist. SJ 18 (1949) s. 191; *De Introdutione* (sic) *ad Decalogum R.P. Joannis A z o r* (Uriarte—Lecina, dz. cyt., t. 1 s. 399); *De introductione in Decalogum* (J. M. D a l m a u, dz. cyt., s. 167).

[39] Fragmenty tych informacji cytują: Sommervogel, dz. cyt., t. 1 kol. 741; Uriarte—Lecina, dz. cyt., t. 1 s. 399.

—24). Następnie kolejno omawia osiem pierwszych przykazań, przy czym oddzielnie mówi o zagadnieniu czci (k. 53—64) i modlitwy (k. 64—68). Najobszerniej pisze o ósmym przykazaniu (k. 190—280) dzieląc analizę na 30 rozdziałów poświęconych m. in. kłamstwu i jego wielorakim rodzajom. Należy dodać, że numeracja kart została wprowadzona współcześnie.

Jest faktem, że problematyka Dekalogu w całej rozciągłości weszła do *Institutiones*. Tu jednak została wprost potraktowana jako całość i z celem oddzielnej analizy. Z pewnością opracowanie to stanowiło przygotowawcze próby *opus vitae*. *Gdy* idzie o czas powstania, trudno dać jednoznaczną odpowiedź. Najprawdopodobniej rękopis ten powstał w okresie hiszpańskim, a więc przed r. 1579, czyli odwołaniem do Rzymu do pracy nad *Ratio studiorum*.

7. *Commentarii in Primam Secundae Summae Theologicae D. Thomae*.[41] Inne bibliografie zwracają uwagę na istnienie tego opracowania podając opisowo tytuł.[42] Być może mają je na myśli autorzy zestawów traktujących o komentarzach do św. Tomasza z Akwinu.[43] Natomiast znane katalogi i inwentarze rękopisów z Madrytu i Alcala de Henares nie odnotowują tego dzieła.[44] Także milczy o nim Manzon.[45] Uriarte-Lecina najprawdopodobniej opierają się na sygnalizowanych wyżej poszukiwaniach Oudina, Courtois'a i Zaccarii, a sami zaznaczają, iż komentarz Azora znajdował się w kolegium w Alcala de Henares w roku 1767, a więc roku kasaty zakonu.[46] Należy jeszcze zauważyć, iż Alcazar zaznacza, jakoby komentarz ten obejmował 4 tomy.[47]

Mając na uwadze dydaktyczną działalność Jana Azora, zwłaszcza w okresie hiszpańskim (do roku 1579), można założyć istnienie tego komentarza, który zresztą mieści się w całości wykładów Sumy Akwinaty. Najprawdopodobniej zaginął on jednak bezpowrotnie w czasie burzliwych dziejów Hiszpanii i tamtejszych jezuitów. Mając aż cztery tomy opracowania hiszpańskiego moralisty, można by wyrobić sobie sąd o jego stosunku do całej tradycji teologicznej. Oczywiście pewna część zawartych tam myśli z czasem, po dalszych przemyśleniach, weszła do *Institutiones morales*. Znajo-

---

[40] Uriarte—Lecina podają błędnie objętość tj. 118 kart (Por. tamże).
[41] Uriarte—Lecina, dz. cyt., t. 1 s. 399.
[42] *Y en el de Alcala (...) quatro sobre La Prima Secundae* (B. Alcazar, dz. cyt., t. 1 s. 373—374); Za nim Sommervogel, dz. cyt., t. 1 kol. 741; J. M. Dalmau, dz. cyt., s. 167.
[43] Por. *Azor Giovanni*, w: *Dizionario...*, t. 1 s. 277; A. J. McCaffray, dz. cyt., t. 2 s. 167.
[44] Por. przypis 34.
[45] Por. Manzor, dz. cyt., pod datą 19 lutego.
[46] *En el Coleg. de Alcala el 1767* (Uriarte—Lecina, dz. cyt., t. 1 s. 399).
[47] Por. Dz. cyt., t. 1 s. 374.

mość komentarza pozwoliłaby także na bezpośrednie zaobserwowanie rozwoju świadomości metodologiczno-formalnej Jana Azora.

8. *R. P. Joannis Azor in III Partem D. Thomae in Quaest. LXXXIIII et sequentis. De penitentia.*[48] Kilka podstawowych bibliografii odnotowuje istnienie tego komentarza, podając zbliżony tytuł oraz miejsce jego przechowywania.[49] Być może myślą o nim także autorzy ogólnych informacji o komentarzach do Sumy.[50]

Tekst na 161 kartach o oryginalnej numeracji podzielony został na 10 rozdziałów i zasadniczo, jak to określa podtytuł, traktuje o pokucie, a dokładniej o sakramencie pokuty. Uwidacznia się to zarówno w treści jak i w samych tytułach rozdziałów. Np. J. Azor omawia kwestie odpuszczania grzechów lekkich (k. 31—46 — rozdział V) i spowiedzi generalnej (k. 79—86 — rozdział IX). Ostatni ze wspomnianych 10 rozdziałów poświęcony jest integralności spowiedzi (k. 93—107). Dalej autor podejmuje nieco odmienną tematykę, która generalnie da się sprowadzić do dwóch grup zagadnień: pierwsza — o niektórych szczegółowych kwestiach odnoszących się pośrednio do integralności sakramentu pokuty (k. 107—129), druga — o małżeństwie (k. 130—161). W ramach pierwszej analizuje np. problem spowiedzi z grzechów popełnionych w tajemnicy (k. 111—114), spowiedzi zakonników żebrzących (k. 114—115) czy zadośćuczynienia rozumianego jako trzeci element sakramentu (k. 115—122). Gdy idzie natomiast o problematykę małżeństwa, J. Azor podaje uwagi m. in. o konsensie małżeńskim (k. 137—141), małżeństwach tajnych (k. 141—143), zaręczynach (k. 143—149) oraz na końcu bardzo pobieżne informacje o przeszkodach (k. 149—161).

Na karcie nadliczbowej, końcowej zamieszczono późniejszą informację, stanowiącą wynik prowadzonych prac badawczych: Conferendae haec sunt cum Institutionibus moralibus iam editis. P. Joannis Azor. Faktycznie omawiane w rękopisie zagadnienia weszły do *opus vitae* Azora, ale w innej formie treściowej i metodologicznej. Tu stanowią bezpośredni komentarz do fragmentu Sumy i ukazują ewolucję autora w sferze jego działalności naukowo-dydaktycznej Opracowanie to powstało przed 1579 r., a więc jeszcze w okresie hiszpańskim. Z pewnością autor korzystał z niego w początkach pracy profesorskiej w kolegium rzymskim. Dalej

---

[48] Archivo Historico de Loyola — Loyola, rps. sygn. Estante 13 Pluteo 3. Por. Uriarte—Lecina, dz. cyt., t. 1 s. 399; Sommervogel, dz. cyt., t. 1 kol. 741.

[49] *De poenitentia* (J. M. Dalmau, dz. cyt., s. 167; A. Lehmkuhl, dz. cyt., kol. 1775); *In III partem D. Th. quaest. 84 ss. de poenitentio* (F. Stegmüller, dz. cyt., s. 190).

[50] Por. A. J. McCaffray, dz. cyt., t. 2 s. 167; *Azor Giovanni*, w: *Dizionario...*, t. 1 s. 277.

opracowanie to jest ogólną informacją o rękopisach zaginionych, a stanowiących kompendium całości komentarza do Akwinaty.

9. *Tractatus Theologicus de Fide, Spe et Charitate.*[51] Podstawowe bibliografie odnotowują istnienie tego traktatu podając zbliżony tytuł.[52] Sygnalizowane wyżej zestawy rękopisów w Madrycie i Alcala de Henares milczą o tym opracowaniu.[53] Natomiast Uriarte-Lecina wskazują, iż do kasaty zakonu (1767) znajdował się on w kolegium jezuickim w Alcala de Henares.[54] Ci ostatni tradycyjnie dane te opierają się na badaniach XVIII-wiecznych Oudina, Courtois'a i Zaccarii.

Należy przyjąć, iż dzieło to zaginęło bezpowrotnie. Pewne ogólne informacje na jego temat można uzyskać na podstawie odpowiednich fragmentów *Institutiones,* które dotyczą kwestii cnót teologicznych. Pozostanie jednak faktem, iż w obu przypadkach była to inna forma, a zapewne także i treść. To nie zachowane opracowanie należy łączyć podobnie jak wiele innych z okresem hiszpańskim, a więc przez odwołaniem do Rzymu, do pracy nad *Ratio studiorum.*

10. *In Psalmorum Davidis Librum Explanatio Aut. R.P. Azor SJ. Professore Romae An. 1588.*[55] Inne bibliografie przytaczają zbliżony tytuł[56] lub też ogólnie stwierdzają, że Azor jest autorem komentarza do Psalmów.[57] Jako miejsce przechowywania zgodnie podaje się klasztor franciszkanów w Würzburgu.[58]

Tekst jednak zaginął i pewien sąd o nim można wyrobić sobie tylko na przykładzie istniejącego komentarza do Pieśni nad pieśniami. Oczywiście bardzo liczne odwołania do Psalmów znajdują się także w *Institutiones,* co pozwala także na przybliżony osąd egzegezy i teologii biblijnej komentarza do Psalmów. Czas powstania manuskryptu określony w tytule na r. 1588 wskazuje, iż wyszedł on spod pióra autora już w okresie rzymskim, gdy Azor wykładał Pismo św. Ostatecznie nie był on jednak specjalistą w

---

[51] Uriarte—Lecina, dz. cyt., t. 1 s. 399.

[52] *Un tradato de Fede, Spe et Charitate* (Sommervogel, dz. cyt. t. 1 kol. 741; B. Alcazar, dz. cyt., t. 1 s. 373); *De fede, spe et caritate* (J. M. Dalmau, dz. cyt., s. 167; A. Lehmkuhl, dz. cyt., kol. 1775); *Tractatus de Fede, Spe et Charitate* (J. P. Tejera, R. de Moncada, dz. cyt., t. 1 s. 71).

[53] Por. przypis 34.

[54] Por. Uriarte—Lecina, dz. cyt., t. 1 s. 399.

[55] Sommervogel, dz. cyt., t. 1 kol. 741; Uriarte—Lecina, dz. cyt., t. 1 s. 399; F. Puzo, dz. cyt., s. 275.

[56] *In Psalmorum Davidis librum* (J. M. Dalmau, dz. cyt., s. 167).

[57] Por. *Azor Giovanni,* w: *Dizionario...,* t. 1 s. 277; A. J. McCaffray, dz. cyt., t. 2 s. 167.

[58] *En el Con. de P.P. Franciscanos de Wurzburg* (Uriarte—Lecina, dz. cyt., t. 1 s. 399); Por. np. Sommervogel, dz. cyt., t. 1 kol. 741.

zakresie Pisma św., co więcej, teologię uprawiał bardziej w starym stylu, tj. scholastycznym i racjonalnym.

11. *Respuesta del P. Juan Azor a ciertas dudas y conclusiones que puso un Frayle de Santo Domingo conta la Compañia de Jhs. En fol. 4hs.* [59] Rękopisu tego nie wskazują bibliografie. Także inwentarze i katalogi manuskryptów w Madrycie i Alcala de Henares milczą. [60] Informacja Uriarte-Leciny najprawdopodobniej opiera się na sygnalizowanych już kilkakrotnie wynikach poszukiwań Oudina, Courtois'a i Zaccarii z XVIII wieku. Autorzy ci wskazują dodatkowo, że rękopis znajdował się aż do kasaty zakonu w kolegium jezuickim w Alcala de Henares. [61] Po 1767 r. zapewne bezpowrotnie zaginął. Nie występuje także w słynnym wydaniu źródeł jezuickich *Monumenta Historica Societatis Jesu.*

Co do zawartości treściowej można tylko sądzić na podstawie tytułu, iż jest to próba odpowiedzi na jakąś kontrowersję, których wobec Towarzystwa Jezusowego było wówczas bardzo wiele. Azor występuje zatem już jako autorytet zakonu, zważywszy, że rękopis ten pochodzi z okresu hiszpańskiego (przed 1579).

12. *Utrum censuram aliquam Theologicam mereatur propositio quae asserit Papam non esse Dominum orbis in temporalibus: 1590.* [62] Jest to jedyna wzmianka o tym opracowaniu; tym razem bez podania miejsca przechowywania. Z tytułu można tylko wnioskować, że dotyczy problematyki władzy świeckiej papieży i rodzących się w tym zakresie wątpliwości. Data powstania wskazuje już na czas pełnej sławy Azora jako teologa i współautora *Ratio studiorum,* a także cenzora ksiąg religijnych. Azor jest wówczas autorytetem występującym w imieniu profesorów kolegium rzymskiego. Niestety, to interesujące opracowanie zaginęło bezpowrotnie, co więcej, brak jest jakichkolwiek wskazań odnośnie do ewentualnych dalszych kierunków poszukiwań. Uriarte-Lecina oparli swą notatkę zapewne na niekompletnej informacji pochodzącej z XVIII-wiecznych poszukiwań.

13. *Tractatus de Iustitia et iure per R.m. Pat. Jom Azor.* [63] Istnienie tego rękopisu odnotowują tylko trzy bibliografie: Sommervogel, Uriarte-Lecina i Dalmau. [64] Dwie pierwsze podają zbliżony tytuł i wskazują, iż egzemplarz tego dzieła przechowywany jest w klasztorze franciszkanów w Würzburgu. [65] Brak jednak bliższych

---

[59] Uriarte—Lecina, dz. cyt., t. 1 s. 399.

[60] Por. przypis 34.

[61] *En el Arch. del Col. de Alcala el año 1767* (Uriarte—Lecina, dz. cyt., t. 1 s. 399).

[62] Tamże.

[63] Bibliotheque Royale de Belgique — Bruxelles, mps. sygn. Inv. 4425; Cat. 2483.

[64] *De iustitia et iure* (J. M. Dalmau, dz. cyt., s. 167).

[65] *Tractatus de justitia et jure* (Sommervogel, dz. cyt., t. 1 kol. 741; Uriarte—Lecina, dz. cyt., t. 1 s. 399).

danych i najprawdopodobniej zaginął on w czasie ostatniej wojny. Gdyby był znany inny egzemplarz, interesujące byłoby ich porównanie, co ułatwiłoby bliższe ustalenie właściwego tekstu Jana Azora.

Wspomniany wyżej drugi egzemplarz rękopisu Azora przechowywany jest w zbiorach Biblioteki Królewskiej w Brukseli, co podkreślają dwie bibliografie, wraz z licznymi wątpliwościami.[66] Najstarszy drukowany katalog tej biblioteki odnotowuje dzieło Alojzego Gonzagi opatrzone tytułem *Quaestiones theologicae*. Jest ono zbiorem różnych rękopisów w języku łacińskim, datowanych na rok 1606 i ocenianych jako autograf świętego. Nie ma natomiast wzmianki, iż zbiór ten zawiera opracowanie Jana Azora.[67]

Informacja o autorstwie Gonzagi nie jest ścisła. Jest faktem, iż po formacji filozoficznej kontynuował studia z zakresu teologii, zwłaszcza w kolegium rzymskim. Jego profesorami byli m. in. P. Augustin, B. Giustiniani, G. Vasquez i J. Azor.[68] Stąd też w pewnym sensie zrozumiała jest zawartość rękopisu oraz kolejność spotykanych nazwisk profesorów, z których wykładów został on sporządzony.

Istnieje duża rozbieżność w zakresie numeracji kart czy stron zachowanego opracowania.[69] Znany katalog J. van den Gheyn'a informuje o 261 kartach, podając jednocześnie dane o zawartości treściowej i układzie.[70] Całość opatrzona jest tytułem: Augustinus Giustiniani SJ. Opera. Na karcie pierwszej znajduje się nota Emila Matthieu o rękopisie, a następne karty 3—7 są niezapisane. Ta część manuskryptu zaginęła i aktualnie rozpoczyna się on od dawnej karty 7 (według numeracji Gheyn'a). Obecnie przez całość przeprowadzono nową numerację bez uwzględnienia zaginionych kart.

Zatem rękopis rozpoczyna się na karcie pierwszej verso od uwag Virgile Cepari z 25 kwietnia 1606 r. i Conrada Janninga z 14 maja 1700 r. na temat treści manuskryptu. Pierwszy z nich zapewnia, że rękopis jest dziełem A. Gonzagi, a przynajmniej dodatki zamieszczone na marginesach. Są one najczęściej zaznaczone skrótem „BL" (Beato Luigi). Z kolei na kartach 2—183 zamie-

---

[66] Por. Sommervogel, dz. cyt., t. 3 kol. 1489; Uriarte—Lecina, dz. cyt., t. 1 s. 399.

[67] Por. *Catalogue des manuscrits de la Bibliotheque Royale des Ducs de Bourgogne*, inventaire N° 1—18000, Bruxelles et Leipzig 1842 t. 1 (Résumé historique), s. 89.

[68] Por. E. Terwecoren, *Collection de Precis historiques melanges litteraires, scientifique*, Bruxelles 1656 t. 7 s. 289; R. Garcia-Villoslada, dz. cyt., s. 121.

[69] Por. Uriarte—Lecina, dz. cyt., t. 1 s. 399; Sommervogel, dz. cyt., t. 3 kol. 1489, 1580; E. Terwecoren, dz. cyt., t. 7 s. 290—291.

[70] Por. *Catalogue des manuscrits de la Bibliotheque Royale de Belgique*, Bruxelles 1903 t. 3 (Theologie), s. 509.

szczono: Ex 2ª 2ªe, Quaestio 23 D. Thomae De charitate secundum se. Explicata per R. P. Augm Giustinianum, anno 1588. [71]

Po dwóch kartach niezapisanych (k. 183—184) znajduje się tekst Jana Azora opatrzony tytułem: Tractatus de Iustitia et iure (k. 185—255). Także dwie końcowe karty pozostały niezapisane (k. 255v—256v). Na marginesie traktatu Azora spotyka się liczne uwagi dopisane przez Gonzagę. Całość zagadnienia podzielona została na kwestie i części, traktując zasadniczo o sprawiedliwości i prawie. Autor mówi m. in. o sędziach, oskarżonych, prawie naturalnym i cnocie sprawiedliwości. Wszystkie te problemy ujęte są w formie systematycznej, choć niezbyt pogłębionej.

Jedynie Terwecoren zaznacza bezpośrednio, że rękopis ten zawiera treści, które z czasem weszły do fundamentalnego dzieła Jana Azora, tj. do *Institutiones morales*. [72] Przeszły one jednak proces dostosowania do całości założeń metodologiczno-formalnych *opus vitae* hiszpańskiego moralisty. Zawartość treściowa prezentowanego rękopisu wskazuje, iż kwestie tu poruszone zasadniczo znajdują się w tomie pierwszym księgi III, w rozdziałach 31—35 (tu mowa przede wszystkim o sprawiedliwości). Bardziej prawdopodobne wydaje się jednak, iż omawiany rękopis stanowił podstawę do redakcji księgi pierwszej tomu trzeciego, posiadającej wprost tytuł: De iure, iustitia. Kwestiom tym Azor poświęcił aż 11 rozdziałów.

Traktat o sprawiedliwości i prawie jest zapewne zbiorem notatek i wykładów, jakie Jan Azor prowadził w kolegium rzymskim już od 1579 r. Autorytet jego utwierdzał się, czego dowodem jest m. in. funkcja prefekta studiów, wykłady teologii scholastycznej, a później funkcja cenzora oraz doradcy generała zakonu.

14. *Tractatus confutans efficacem gratiam physice praedeterminantem contendensque suadere decem de causis non esse tolerabilem in Ecclesia Dei, sed authoritate Sedis Apostolicae reijciendam esse sententiam de natura gratiae ec modo efficacia.* [73] Jest to jedyna informacja bibliograficzna stwierdzająca istnienie tego rękopisu. Ci sami autorzy dodają, iż tekst ten powstał w Rzymie w 1599 r. i obok Jana Azora jego autorami są: B. Perera, M. Vasquez, G. de Valencia, C. de Los Cobos, B. Justiniano, P. Arrubal, M. Vitelleschi i B. Rosignoli. Co do miejsca przechowywania podają kolegium jezuickie w Valladolid, gdzie miał się znajdował aż do r. 1767, a więc do czasu kasaty

[71] Por. Sommervogel, dz. cyt., t. 8 kol. 1489, 1580; Uriarte—Lecina, dz. cyt., t. 1 s. 399; E. Terwecoren, dz. cyt., t. 7 s. 291; Gheyn, dz. cyt., t. 3 s. 509.

[72] *Le P. Azor a publie, en 1600, ses Institutiones Morales qui renferment ce traite mais avec des changements considerables dans la redaction*, dz. cyt. t. 7 s. 291.

[73] Uriarte—Lecina, dz. cyt., t. 1 s. 399.

zakonu.[74] Są to dane, oparte na badaniach Oudina, Courtois'a i Zaccarii.

Dzieło to zaginęło bezpowrotnie w okresie burzliwych dziejów Hiszpanii i zakonu. Należy jednak stwierdzić opierając się na nocie Uriarte-Lecina, iż współautorami rękopisu byli prawie wszyscy najwybitniejsi ówcześni profesorowie kolegium rzymskiego. Z tytułu można także wnioskować, iż opracowanie to dotyczyło m. in. kwestii łaski, która była bardzo dyskutowana tak pod wpływem Reformacji jak i różnych szkół teologicznych.

15. *Carta al P. Juan de Polanca — Alcala 31 de Enero de 1573, en fol. 1 Hoja.*[75] Jest to jedyna nota bibliograficzna odnosząca się do listu Jana Azora, skierowanego do byłego sekretarza św. Ignacego Loyoli. Przyjmując podaną datę, należy stwierdzić, że Azor w tym czasie przebywał w Alcala de Henares jako rektor tamtejszego kolegium i wykładowca teologii. Był zatem postacią znaczącą w toletańskiej prowincji zakonu, a także i w Hiszpanii, zważywszy rangę kolegium, którym kierował.

List ten nie jest odnotowany w słynnej serii *Monumenta Historica Societatis Jesu*. W niej zaś zbiór dokumentów Polanca nie podaje żadnej wzmianki wskazującej na jego istnienie. Brak także ewentualnej odpowiedzi adresata.[76] List ten zapewne zaginął. Cytowane dane pochodzą zapewne od badaczy XVIII-wiecznych, tj. Oudina, Courtois'a i Zaccarii. Tekst ten byłby cenną informacją dotyczącą dziejów kolegium w Alcala oraz biografii Azora

16. *De correctione fraterna.*[77] Jedynie Uriarte-Lecina wskazują J. Azora jako autora tego opracowania podkreślając, iż znajduje się ono w obszernym zbiorze *Tractatus quo votorii quae in Societate Jesu emittuntur, jako jego dodatek.*[78] Tekst ten nie posiada specjalnej paginacji, choć jest wyłączony z całości. Na karcie pierwszej podano tytuł składający się z dwóch części: De Correctione fraterna i Quae Azorius compendio scripsit de Correct. fra., zamieszczony w lewym górnym rogu. Właściwy tekst zajmuje karty 1—4. Następne 4v—6v pozostały puste. Przy czym na ostatniej dodano: De Correctione fraterna compendi. P. Joannis Azoris oraz na innym miejscu, inną ręką: De Correctione fraterna (k. 6v). Całość analiz podzielona została na trzy kwestie.

Inny nie znany egzemplarz tego tekstu zachował się w zbiorach Jezuickiego Uniwersytetu Comillas pod Madrytem.[79] Jego istnienie

---

[74] (...) se conservaba en el Colegio de S. Ambrosio de Valladolid el año de 1767 (Tamże).

[75] Tamże.

[76] Por. J. A. de Polanca, *Vita Ignatii Loiolae et rerum Societati Jesu. Historia (Chronicon SJ)*, Matriti 1894—1898 t. 1—6 passim.

[77] Archivum Romanum Societatis Jesu — Roma, rps. sygn. 103 a.

[78] Este ms. suelto se halla en el tomo descrito en O (Uriarte—Lecina dz. cyt., t. 1 s. 399).

[79] Universidad Pontificia Comillas, Biblioteca — Madrid, rps., sygn.

nie jest odnotowane ani w znanych zestawach rękopisów hiszpańskich, ani w ważniejszych bibliografiach spuścizny Jana Azora. Zachowany manuskrypt posiada tytuł: De correctione fraterna (k. 1). Całość obejmuje karty 1—6v; przy czym karty 5v—6v pozostały niezapisane. Na niezapisanej karcie 6v dodano adnotację: De correctione fraternae compendium. P. Juan Azorii. Całość podobnie jak w poprzednim rękopisie podzielona została na trzy kwestie opatrzone tymi samymi tytułami, choć w nieco zmienionej wersji. W tym samym zbiorze po tekście J. Azora znajduje się rękopis: De correctione fraterna. Tractatus. P. Gabrielis Vazquez (k. 1 — nowej numeracji). Całość tekstu obejmuje karty 1—13. Ten ostatni manuskrypt znajduje się także w zbiorach Biblioteki Królewskiej Akademii Nauk w Madrycie. [80]

Błędna jest informacja katalogu kartkowego (wewnętrznego) Archiwum Rzymskiego Towarzystwa Jezusowego, który podaje w *curriculum vitae* J. Azora, opierając się na notatkach P. K l e i s e r a, iż inny egzemplarz *De correctione fraterna* znajduje się w zbiorach tegoż archiwum. [81] Milczą o jego istnieniu wszelkie bibliografie rękopiśmienne i drukowane, odnoszące się do hiszpańskiego moralisty.

Następnie w listach włoskich datowanych z lat 1585 do maja 1592 znajduje się informacja o rękopisie Azora. [82] Jednakże autor notatki Benedykt P a l m i o pisze z Bolonii dnia 16 września 1598 r. o wspomnianym manuskrypcie tylko tyle, że otrzymał go, czytał i ocenia bardzo pozytywnie, nawet w kontekście innych, wcześniejszych znanych mu opracowań hiszpańskiego moralisty. Zaznacza także, że lektura *De correctione* ułatwia zrozumienie fundamentów i usprawiedliwia niektóre elementy regulaminu jezuickiego oraz praktycznych realizacji konstytucji i innych dokumentów zakonu. Ostatecznie tekst ten stanowi tylko informację o istnieniu manuskryptu J. Azora oraz jego ocenę, a nie jest kolejnym zachowanym egzemplarzem *De correctione*, jak to sugeruje wspomniany wyżej katalog.

---

brak; obecnie znajduje się w tzw. Fondo Uriarte—Lecina. Jest to zbiór luźnych notatek posegregowanych w kartonowych oprawach sporządzonych przez obu autorów, najpierw Uriarte a później Lecinę, do przygotowywanej bibliografii publikacji jezuitów, z której ukazały się tylko tomy na dwie pierwsze litery alfabetu.

[80] Biblioteca de la Real Academia de la Historia — Madrid, rps. sygn. $\frac{11\text{-}11\text{-}1}{\text{Jesuites}\ \longrightarrow\ 43}$.

[81] Eius (J. A z o r) scripta: (...) *Tractatus de correczione fraterna* Palmio Bened. de eo. 16. 9. 1589. (Ital. 160). Ex notis P. Kleiser. (Archivum Romanum Societatis Jesu — Roma, mps. sygn. brak).

[82] Por. *Epistolae Italiae 1585—Mai 1592* — Archivum Romanum Societatis Jesu — Roma, rps. sygn. Ital. 160, k. 127—129v.

Prezentowany rękopis w obu wersjach podzielony jest na trzy kwestie. Omawia m. in. problem denuncjacji tzw. grzechów prywatnych oraz zagadnienie interpretacji 18 rozdziału Ewangelii według św. Mateusza o upomnieniu braterskim. Trzeba przyznać, że ta ostatnia kwestia była wówczas bardzo aktualna, zwłaszcza w zakonie jezuickim, który wyraźnie akcentował jej funkcję w drodze dążenia do doskonałości. Dlatego też można spotkać stosunkowo liczne traktaty *De correctione fraterna* w tym okresie. Oczywiście poruszone przez J. Azora kwestie z czasem weszły w pewnym stopniu, choć w formie zmienionej, do *Institutiones morales*. Obecność dwóch, różniących się tylko drobnymi detalami i sformułowaniami słownymi rękopisów tekstu, świadczy o zainteresowaniu tym traktatem.

Nie znana jest data powstania opracowania Azora. Mając jednak na uwadze wspomniany wyżej tekst B. Palmio, można przypuszczać, iż powstało ono przed r. 1589, a więc w okresie rzymskim. Oczywiście znalazły się w nim wyniki bogatej działalności w Hiszpanii, a zwłaszcza w Alcala de Henares.

Zamieszczenie tekstu Azora łącznie z *Tractatus super votis Societatis Jesu* z 1584 r. pozwala na stwierdzenie, iż jest on także swoistym komentarzem do *Ratio studiorum*, w którym znajdują się uwagi o upomnieniu braterskim, a którego współautorem był hiszpański teolog. Co więcej, Azor korzystał ze swych notatek, z własnej pracy jako prefekt studiów w kolegium rzymskim oraz z doświadczeń działalności formacji duchowej współbraci.

17. *De Primo praecepto Deccalogi. R. P. Azor Societatis Jesu. Sac. T. D.*[83] Pierwszym, który odkrył istnienie tego rękopisu, był profesor z uniwersytetu we Freiburgu i. Br. F. Stegmüller, który na podstawie analizy treści nadał mu następujący tytuł: *De praeceptis decalogi.*[84] Istnienie tego tekstu pomijają zatem wszystkie wcześniejsze bibliografie Azora, a z późniejszych, powołując się zresztą na Stegmüllera, zwraca na niego uwagę tylko E. Moore.[85]

W zbiorze manuskryptów Biblioteki Uniwersytetu w Upsalli w numeracji T 1—302 znajdują się teksty szwedzkie, natomiast numery T 303—430 oznaczają teksty obce. Wśród tych ostatnich pod sygnaturą T 323 zamieszczone są cztery rękopisy, określone cyframi rzymskimi: I. G. Vazquez, *Commentarius in S. Th. III q. 84, de sacramento paenitentiae;* II. Anonim, *Commentarius in S. Th. III Add. q. 41, de metrimonio.* Jako trzeci znajduje się rę-

[83] Universitetsbiblioteket — Uppsala, rps. sygn. T 323, III.

[84] Por. F. Stegmüller, dz. cyt., s. 190—191.

[85] Por. *La moral en el siglo XVI y primera mitad del XVII. Ensayo de sintesis historica y estudio de algunos autores*, Granada 1956 s. 78; tenże, *Principios constitutivos de la materia leve*, Arch. Teol. Gran. 37 (1974) 177.

kopis Jana Azora na kartach 362—439. Numeracja kart jest współczesna.

Autor prezentuje komentarz do dwóch pierwszych przykazań Dekalogu w postaci szerokich analiz popartych licznymi powołaniami się na autorytety teologów oraz Pismo św. Całość kończy stwierdzenie: Finis tractatus de Juramento (k. 493). Verso tej karty pozostało niezapisane. Opracowanie to mieści się w ramach typowego dla epoki uprawiania teologii moralnej przez komentarze do Dekalogu. W tym sensie rękopis ten należy rozpatrywać w kontekście innego komentarza: *De introdutione ad Decalogum*, który jest bardziej ogólny i zapewne wcześniejszy [86]. Problematyka zawarta w prezentowanym dziele weszła w formie znacznie zmodyfikowanej do *Institutiones morales*. Zjawisko to ukazuje proces rozwojowy tak strony formalnej, jak i treściowej poglądów J. Azora na zagadnienia moralne, a także na sam Dekalog.

Komentarz do Dekalogu powstał już w okresie rzymskim i jest owocem prowadzonych wykładów w tamtejszym kolegium. Trudno jednak wskazać bardziej wyraźną datę. Przedstawia on znaczną wartość dla dziejów teologii moralnej, poszukującej swej autonomii w ramach całości nauk teologicznych. Tekst ten trafił do Uppsali najprawdopodobniej w wyniku trzydziestoletniej wojny. Wcześniej przechowywany był w którymś z kolegiów albo w Polsce, albo na Litwie, w Austrii, w Czechach lub w Niemczech. Taka jest bowiem proweniencja większości obcych rękopisów jezuickich w tamtejszej bibliotece. Warto jeszcze zauważyć, iż na karcie tytułowej, jedyny raz w znanych dokumentach, Jan Azor występuje jako dotor teologii. [87]

18. *Tractatus de Beneficiis Ecclesiasticis. Rndi Patris. N. Azur Societ. I.* Romae 1587. [88] Istnienie tego rękopisu odnotowuje jako pierwszy F. Stegmüller [89], a za nim E. Moore [90]. Pomijają go natomiast wszelkie inne bibliografie. Pierwszy z wymienionych autorów podaje tytuł skrócony: *De beneficiis ecclesiasticis*. Rękopis ten znajduje się we wspomnianym zbiorze T 323 jako jego czwarta część na kartach 494—519. Numeracja kart została wprowadzona współcześnie.

Autor prezentuje uwagi o urzędach kościelnych, z którymi związana była trudna kwestia dochodów. Zagadnienie to szczególnie ożyło po soborze trydenckim, w kontekście problematyki moralnej. W innej formie, dostosowanej do całości dzieła, kwestie te we-

[86] Por. Archivo Historico de Loyola — Loyola, rkp. sygn. Estante 13 Pluteo 3.

[87] R. P. Azor Societatis Jesu. Sac. T. D. (*De Primero praecepto Decalogi, Universitetsbiblioteket* — Uppsala, rps. sygn. T 323, II, k. 362).

[88] Universitetsbiblioteket — Uppsala, rps. sygn. T 323, IV.

[89] Por. F. Stegmüller, dz. cyt., s. 190—191.

[90] Por. E. Moore, *La moral*, s. 78; Tenże, *Principios*, s. 177.

szły do *Institutiones morales*. Potraktował je tam jednak Azor bardziej pobieżnie.

Dzieło to, jak wskazuje data przy tytule, powstało w 1587 r., a więc w okresie rzymskim, kiedy to Azor wykładał teologię w tamtejszym słynnym kolegium. Zarysy dzieła zrodziły się zapewne już w hiszpańskim okresie działalności naukowo-dydaktycznej. Widać w nim wyraźnie linie rozwojowe koncepcji teologii i coraz bardziej zdecydowane ograniczenie się do zagadnień moralnych.

Prezentowany rękopis, podobnie jak poprzedni, znalazł się w Upssali w wyniku wojny trzydziestoletniej. Pochodzi prawdopodobnie z kolegium jezuickiego któregoś z krajów, w których Szwedzi zrabowali obfite zbiory bibliotek (Polska, Litwa, Niemcy, Czechy, Austria). Warto jeszcze zaznaczyć, iż na karcie tytułowej nazwisko autora występuje w dość nietypowej formie, jedynej w znanych rękopisach.[91] W tekście spotyka się ozdobne litery tytułów niektórych paragrafów, jak i samego tytułu (por. np. k. 494, 494v, 496, 503, 508v). Rękopis ten zamyka zbiór T 323 i jest sporządzony inną ręką niż poprzedni; mniej wyraźnie i starannie. Jest także mniej obszerny niż komentarz do przykazań Dekalogu.

19. *Exortationi*.[92] Manuskrypt ten opatrzony jest na okładce dodatkowym tytułem w języku włoskim: Esortationi. Pierwszym, który zwrócił uwagę na znajdujące się w tym zbiorze egzorty Jana Azora, był w 1961 r. jezuita I. Iparraguirre, autor znanego opracowania o publikacjach dotyczących duchowości ignacjańskiej w czasach od śmierci św. Ignacego do czasów generała K. Aquaviva.[93] Wszystkie wcześniejsze bibliografie pomijają te teksty, a także i późniejsze milczą, nie korzystając z odkrycia wspomnianego jezuity.

Informacja o zawartości treściowej znajduje się w indeksie (k. 1v). Wszystkie trzy egzorty wygłoszone zostały w domu probacyjnym św. Andrzeja w Rzymie, 22 listopada i 14 grudnia 1585 r. oraz 3 stycznia roku następnego. Skierowane one były do ojców i braci. Spis treści podaje także numerację kart, na których rozpoczynają się poszczególne teksty. W kolejności uwzględnionej w zbiorze ich tytuły przedstawiają się następująco:

a. *Esortatione Prima del Rdo P Giovanni Azor, fatta alli Padri et fratt. della casa di probatione di So Andrea di Roma alli 22 di novembre dall'anno 1585* (k. 164). Tekst zredagowany jest w języku włoskim i zamieszczony na kartach 164—171. Występują sto-

---

[91] Rndi Patris. N. Azor Societ. I. (*Tractatus de Beneficiis Ecclesiasticis, Universitetsbiblioteket* — Uppsala, rps. sygn. T 323, IV, k. 494).

[92] Archivum Pontificium Universitatis Gregorianae — Roma, rps. sygn. 749.

[93] Por. *Répertoire de spiritualité ignatienne de la morte de s. Ignace à celle du P. Aquaviva (1556—1615)*, Roma 1961 s. 32, 36, 181.

sunkowo liczne powołania się na Pismo św. oraz na postacie biblijne. Autor omówił problematykę walki przeciw złu ciała. Zwycięstwo nad nim można osiągnąć tylko wówczas, gdy człowiek stosuje się do ducha i żyje mocami, które on daje. Ostatnia strona pozostała niezapisana (k. 171v).

b. *Esortatione secunda del istesso Padre nel'istesso luogo a 14 de Decembre 85* (k. 172). Tekst ten następuje zatem bezpośrednio po przedstawionym wyżej. Także zredagowany jest w języku włoskim i zawiera liczne odwołania się do Pisma św. Całość znajduje się na kartach 172—176v. W treści natomiast egzorta ta poświęcona została walce przeciw światu i jego złym dziełom. Zasadniczo stanowi ona interpretację słów z 1 Listu św. Jana: „Nie miłujcie świata ani tego, co jest na świecie. Jeśli kto miłuje świat, nie ma w nim miłości Ojca" (1 J 2, 15). Po tekście egzorty pozostała jedna karta nie zapisana i nie objęta numeracją.

c. *Esortatione tertia, nel medesimo luogo alli 3 di gennaio dell'anno 1586* (k. 177). Również ta egzorta napisana jest w języku włoskim i znajduje się na kartach 177—189. Jest zatem najdłuższa z zachowanych ascetycznych tekstów J. Azora. Także i w niej autor obficie posługuje się materiałem biblijnym, choć sięga także do Ojców Kościoła i pisarzy starożytności chrześcijańskiej. Zasadniczy temat to prezentacja św. Jana Apostoła jako modelu świętości, zwłaszcza dla zakonników.

Wszystkie trzy teksty zredagowane są jednym charakterem pisma. Znajdują się one w zbiorze zawierającym liczne egzorty innych autorów jezuickich, m. in. generała zakonu K. Aquaviva (por. np. k. 41—50 z r. 1584, 55—64, 136—149 z r. 1585). Zachowany materiał świadczy, że J. Azor niemal bezpośrednio po przybyciu do Rzymu zaangażowany został do bardzo odpowiedzialnej pracy formacyjnej w zakonie. Godził te obowiązki z pracą nad wersją *Ratio studiorum* z 1584 r. Powierzenie mu głoszenia egzort w domu formacyjnym świadczy o uznaniu jego kompetencji teoretycznych a także i osobistego wyrobienia duchowego, które zdobył już w okresie hiszpańskim, gdy pracował jako wykładowca m. in. teologii i rektor kilku kolegiów.

Pozytywnie należy także odnotować liczne odwołania się do Pisma św. i oparcie całości wykładu, także w płaszczyźnie formalnej, na myśli biblijnej. Widać zatem, że J. Azor miał świadomość wskazań metodologicznych M. Cano z *De locis theologicis*, ale nie potrafił ich jeszcze przenieść praktycznie do dzieł z zakresu problematyki teologiczno-moralnej. Było to zresztą zjawisko dość typowe dla tego okresu. Pojawiały się wówczas i ascetyczne opracowania oparte na Piśmie św., a jednocześnie scholastyczne teksty teologii systematycznej, wychodzące spod pióra tych samych autorów.

20. *Horae canonicae.*[94] Rękopis ten znajduje się jako pierwsza część, o oddzielnej numeracji, w zbiorze zatytułowanym: *Ex scriptis* P. M. Azor Sacerdotis Societatis Jesu (tytuł na okładce jest późniejszy). Zbiór ten po karcie pustej zawiera spis treści wymieniający siedem tytułów (k. 2). W indeksie zaś rękopis posiada tytuł: *De horis canonicis* (k. 2). Z kolei po kartach niezapisanych (k. 2v—16v) zamieszczono właściwy tekst o godzinach kanonicznych (k. 1—35v) z racji błędów w numeracji do k. 46v. Istnienie tego opracowania odnotowuje tylko E. Moore w swych studiach nad dziejami teologii moralnej hiszpańskiej.[95] Milczą natomiast wszystkie inne zestawienia spuścizny, tak drukowanej jak i rękopiśmiennej J. Azora.

Prezentowany manuskrypt porusza zagadnienia dotyczące godzin kanonicznych, m. in. obowiązek liturgii godzin w stosunku do zakonników, ich czas odmawiania, obowiązek należnej uwagi czy problem restytucji z tytułu zaniedbań w tym względzie. Mocno akcentowana jest integralność godzin kanonicznych. Autor rzadko powołuje się na autorytet Ojców Kościoła, pisarzy starożytności chrześcijańskiej jak i na Pismo św. W tekście można spotkać liczne dopiski inną ręką (por. np. k. 6v, 23v, 29, 35v). Elementy treści manuskryptu można spotkać w formie dość zbliżonej w rozdziałach I—XVII *Institutiones morales* tom I, księga X, która wprost jest zatytułowana: *De horis canonicis et Missae sacrificio.* Przed następną częścią zbioru pozostała jedna karta niezapisana.

21. *De statu Beneficiar.*[96] Opracowanie to stanowi drugą część zbioru *Ex scriptis* i zamieszczone jest na kartach 37—373v. Zatem numeracja jest ciągła w ramach dwóch pierwszych części. W indeksie zamieszczonym na początku *Ex scriptis* rękopis ten nosi tytuł: *De statu beneffitiarorum* (k. 2) oraz inną ręką: Azor de Benefi.s (k. 2). Jest to stosunkowo obszerne studium podzielone na bardzo wiele szczegółowych kwestii. Właściwa numeracja (oryginalna) doprowadzona jest do karty 364; przy czym między kartami 214—215 występuje jedna bez numeracji. Wreszcie karty 339—350 napisane zostały inną ręką. O istnieniu tego rękopisu milczą wszystkie znane bibliografie i katalogi.

W analizie poszczególnych kwestii autor najchętniej odwołuje się do argumentów prawnych, wypowiedzi papieży i soborów. Minimalnie korzysta z innych źródeł wiedzy teologicznej. Omawia m. in. zagadnienie godności kościelnych (k. 61—68), a pod koniec liczne *dubia* odnośnie do korzystania z dóbr (k. 319v—350v). Wiele ele-

---

[94] Archivum Pontificium Universitatis Gregorianae — Roma, rps. sygn. 936 cz. I.

[95] Por. E. Moore, *La moral*, s. 78; tenże, *Principios*, s. 177.

[96] Archivum Pontificium Universitatis Gregorianae — Roma, rps. sygn. 936 cz. II.

mentów tej problematyki można spotkać w *Institutiones*, choć w formie bardziej syntentycznej i w innym układzie formalnym (szczególnie w tomie I, księdze X, rozdziale XIV, przy okazji omawiania godzin kanonicznych; obszerniej w tomie III, księdze XII, rozdziałach VII—XII przy prezentacji symonii; najobszerniej jednak w tomie II, księgach III, VI i VII; w tej ostatniej szczególnie rozdziały XVI—XXXV).

22. *De simonia.*[97] Manuskrypt ten jest trzecią częścią *Ex scriptis*. W indeksie posiada tytuł: De Symonia (k. 2). Wobec braku numeracji kart w tekście oznaczono jego strony numeracją 1—72v. Całość podzielona jest na 25 rozdziałów. Istnienie tego opracowania nie jest odnotowane w znanych zestawach bibliograficznych. Autor wspiera swe wywody znaczną liczbą autorytetów teologicznych bez przytaczania dzieł, do których się odwołuje (por. np. k. 2—3v, 16, 54v). Zasadnicze treści prezentowanego rękopisu występują w *Institutiones*, w tomie II, księdze XII, która wprost jest zatytułowana: De simonia. W obu redakcjach podano niemal te same tytuły rozdziałów i paragrafów, choć można dostrzec różnice w treści i formie. Przed następną częścią zbioru dwie karty pozostały nie zapisane.

23. *Tractatus de excommunicatione*[98] stanowi kolejną część zbioru *Ex scriptis* P. M. Azora i obejmuje karty 1—63. W spisie treści na wstępie zamieszczono tytuł: *De excommunicatione* (k. 2). Na istnienie tego manuskryptu Azora nie zwraca uwagi żaden wykaz jego spuścizny. Jest to interesujące studium popularnego wówczas zagadnienia, zwłaszcza w kontekście praktyki spowiedniczej. Autor odwołuje się do Pisma św., Ojców Kościoła i licznych teologów. Zdecydowanie jednak preferuje argumentację prawną (sobory, wypowiedzi papieży i opinie prawników). Trudno jest odszukać odpowiedni fragment w *Institutiones*. Kwestie ekskomuniki zostały tam bowiem bardziej rozdrobnione i zaprezentowane przy poszczególnych zagadnieniach. Pewne elementy występują tylko w tomie I, księga V, przy okazji omawiania *De legibus et constitutionibus*. Po niezapisanej k. 63v i trzech dalszych znajduje się kolejne opracowanie.

24. *De suspensione in actus.*[99] Opracowanie to jest piątą częścią *Ex scriptis* J. Azora. Tekst nie posiada własnej numeracji kart, a w indeksie posiada tytuł: *De suspensione* (k. 2). Całość obejmuje karty 1—26 i podzielona została na 9 paragrafów, przy czym k. 26v pozostała nie zapisana. O istnieniu manuskryptu Azora pod tym tytułem brak jakichkolwiek adnotacji bibliograficznych. W tekście autor chętnie posługuje się autorytetem opinii teologów i orzeczeń

[97] Tamże, cz. III.
[98] Tamże, cz. IV.
[99] Tamże, cz. V.

soborów. Trudno odszukać odpowiednik co do treści w *Institutiones morales*. Podobnie jak w przypadku poprzedniego, zagadnienie to zostało podzielone i omówione przy poszczególnych kwestiach.

25. *De Interdicto* [100] jest to kolejne opracowanie J. Azora znajdujące się w zbiorze *Ex scriptis*. Tekst nie posiada oryginalnej numeracji. Natomiast w spisie treści tytuł ten połączony został z następnym i brzmi: *De interdicto et cessatione a divinis et aliis poenis* (k. 2). W zapisie treści zaś oba teksty wyraźnie zostały rozdzielone. Całość krótkiego tekstu obejmuje karty 1—20 i podzielona została na 15 paragrafów. O istnieniu tego manuskryptu brak jakichkolwiek adnotacji bibliograficznych. Podobnie jak w przypadku dwóch poprzednich i on także nie posiada odpowiedniego fragmentu w *Institutiones*. Odwrotna strona karty 20 pozostała nie zapisana.

26. *De cessatione a divinis* [101] to część siódma w zbiorze Azora *Ex scriptis*. W indeksie została ona połączona z tytułem poprzednim oraz bardziej rozbudowana, brzmi bowiem: *De interdicto et cessatione a divinis et aliis poenis* (k. 2). Jest to najkrótsze opracowanie w tym zbiorze, bo obejmujące karty 1—11v. O jego istnieniu nie wspominają żadne spisy spuścizny Azora. Również i w tym przypadku brak odpowiedniego fragmentu w *Institutiones;* natomiast treści *De cessatione a divinis* zostały rozproszone w całym dziele. Przed kolejnym opracowaniem jedna karta pozostała pusta.

27. *De Irregularitate.* [102] Jest to ósma część zbioru J. Azora *Ex scriptis*. W tytule zamieszczonym w indeksie określona jest jako część siódma z racji połączenia dwóch poprzednich. Określenie tytułu ze spisu i z samego rękopisu pokrywa się. Właściwy tekst znajduje się na kartach 1—68 i podzielony został na paragrafy i rozdziały, których w sumie jest 39. Brak jest jakichkolwiek informacji bibliograficznych odnośnie do tego rękopisu. Pewne treści można odnaleźć w *Institutiones morales,* zwłaszcza w tomie drugim. Całość zamyka pusta karta 68v oraz dalszych 18, które zostały oprawione w jednym tomie. Egzemplarz ten zawiera późniejszy dodatek (jedna karta) z adnotacją:*Gesuiti. Azor P. Giovanni d.C.d.G. Tractatus* oraz ponownie indeks treści w układzie zamieszczonym na wstępie zbioru.

Wymowne jest milczenie wszystkich bibliografii J. Azora o istnieniu tego zbioru, poza notatką Moore'a.[103] Nie wiadomo, czy wymieniona na wstępie data 1589 r. (k. 2) odnosi się do całego zbioru, czy też tylko do pierwszego opracowania o godzinach kanonicznych. Można jednak przypuszczać, iż *Ex scriptis* powstało w tym okresie.

[100] Tamże, cz. VI.
[101] Tamże, cz. VII.
[102] Tamże, cz. VIII.

Zatem jest to czas bogatej działalności naukowo-dydaktycznej hiszpańskiego moralisty. Ma on już ugruntowaną pozycję naukową i dydaktyczną, potwierdzoną pracą przy redagowaniu *Ratio studiorum*.

Zbiór manuskryptów J. Azora jest najprawdopodobniej owocem jego przygotowań do wykładów oraz zachowanych notatek czynionych przez jego słuchaczy. Niektóre traktaty były na tyle dojrzałe, że w formie niemal nie zmienionej weszły do *Institutiones morales*, inne natomiast uległy daleko idącej przeróbce tak formalnej, jak i treściowej. Można jednak stosunkowo łatwo dostrzec rozwój myśli teologicznej J. Azora; jej ubogacanie się oraz doskonalenie warsztatu. Widać także relację ówczesnych teoretycznych oczekiwań i praktycznych potrzeb duszpasterskich, zwłaszcza spowiedniczych.

Obok zasygnalizowanych wyżej, zaginionych lub też istniejących nadal rękopisów Jana Azora, o bardzo zróżnicowanej objętości i formie, warto jeszcze wskazać na małe luźne notatki jego autorstwa. Niektóre sporządził sam, inne zaś jako współautor z innymi teologami. Całość tej spuścizny zachowana jest w Archiwum Rzymskim Towarzystwa Jezusowego. Nie stanowi ona jednak o ciężarze gatunkowym jego dorobku naukowego; raczej daje obraz szerokiej działalności naukowo-dydaktycznej oraz zaangażowania w inne sfery życia zakonnego, które stawiało przed nim określone wymogi, także z racji posiadanej wiedzy i kompetencji. Dla bardziej kompletnego obrazu zostaną one w zakończeniu tego artykułu zasygnalizowane.

a). W zbiorze cenzur prac A. Possewiny zachowała się notatka J. Azora datowana 4 kwietnia 1594 r.[104]

b). Zbiór kazusów sumienia z końca XVI wieku zawiera kilka uwag Azora sporządzonych wraz z innymi teologami[105], m. in. z G. Vasquezem, Jakubem od Krzyża, S. Tuccim, w czerwcu 1587 r. oraz kwietniu 1591 r.

c). Kompendium traktatów teologii moralnej odnotowuje uwagi Azora odnoszące się do słynnego kolegium jezuickiego w Dilinga (wspólnie z Tuccim i Cismerosem).[106] Ciekawe są także informacje o święceniu oleju używanego w sakramencie chorych.

d). Bogaty zbiór kazusów sumienia zawiera inną wersję uwag

---

[103] Por. E. Moore, *La moral*, s. 78; tenże, *Principios*, s. 177.

[104] *Varia vota Censorum Operum P. Possevini* — Archivum Romanum Societatis Jesu — Roma, rps. sygn. Opp. N.N. 335, k. 16.

[105] *Casus conscientiae* — Archivum Romanum Societatis Jesu — Roma, rps. sygn. Opp. N.N. 56, k. 47, 90, 92, 97—98.

[106] *Collectanea Tractatuum moralis theologiae* (de Lugo) — Archivum Romanum Societatis Jesu — Roma, rps. sygn. Opp. N.N. 158, k. 56—57, 62, 67, 149.

do kolegium w Dilinga, datowanych na 1587 i 1588 r.[107] Są one obszerniejsze niż poprzednie, zredagowane wspólnie z Tuccim i Cisnerosem. Sam Azor natomiast podaje uwagi odnoszące się do kupiectwa w Antwerpii. Rękopis ten jest zachowany w trzech wersjach i pochodzi z 1591 r. W całości zbioru można spotkać liczne uwagi Azora o poszczególnych kazusach sumienia.

e). Kolekcja *De Instituto* w siódmym tomie zawiera uwagi J. Azora oraz innych jezuitów, m. in. Cisnerosa, Vasqueza, Bellarmina, do konstytucji papieża Sykstusa V *Illegitimos*.[108] Pochodzą one z lat 1587 i 1588. Zamieszczono w tym zbiorze także opinie Azora o ślubach zakonnych uroczystych i o nowicjuszach, datowane 12 lipca 1584 r.

f). Krótkie *dubium* o *morbus gallicus* przekazuje zbiór *Information*.[109]

g). W zbiorze cenzur z lat 1578—1604 zachowały się uwagi Azora o dziełach Possewiny datowane 11 kwietnia 1592 r.[110], które treściowo związane są z innymi, pochodzącymi z 4 kwietnia 1594 r.[111]

h). Kolejny zestaw jezuickich cenzur przekazuje uwagi hiszpańskiego teologa o kazusach sumienia E. Sá oraz o własnym *Institutiones morales*.[112] Są także uwagi o tym dziele sporządzone przez oficjalnych cenzorów zakonnych.

i). Uwagi o sumie P. Fonseki, pochodzące z lat 1593—1594 od Azora i innych teologów zachowały się w zestawie cenzur z przełomu wieków.[113]

j). Inne cenzury zredagowane wraz z m. in. Bellarminem i Vasquezem zawierają jeszcze inny zestaw.[114]

---

[107] *Casus varii consc.*, t. 3 — Archivum Romanum Societatis Jesu — Roma, rps. sygn. Opp. N.N. 258, k. 24—32, 54—57, 104a—104h, 105—106, 124—132, 145—147.

[108] *Collectanea De Instituto*, vol. 7 — Archivum Romanum Societatis Jesu — Roma, rps. sygn. Instit. 184, k. 18—19v, 21, 24, 33—34v, 69—74v, 107—108v, 409—409v, 421—421v.

[109] Information 1 — Archivum Romanum Societatis Jesu — Roma, rps. sygn. Fondo Gesuitico 386, k. 597—598v.

[110] *Censurae librorum, t. 1 (1578—1604)* — Archivum Romanum Societatis Jesu — Roma, rps. sygn. Fondo Gesuitico 652, k. 71.

[111] *Varia vota Censorum Operum P. Possevini*, k. 16.

[112] *Censurae Librorum, t. 2 (1599—1629)* — Archivum Romanum Societatis Jesu — Roma, rps. sygn. Fondo Gesuitico 653, k. 66—76.

[113] *Censurae Librorum (1590—1659)* — Archivum Romanum Societatis Jesu — Roma, rps. sygn. Fondo Gesuitico 660, k. 13—13v.

[114] *Censurae librorum et opinionum, saec. XVI—XVIII* — Archivum Romanum Societatis Jesu — Roma, rps. sygn. Fondo Gesuitico 675, k. 10.

Jan Azor umierając w 1603 r. mógł oglądać tylko pierwszy tom swego *opus vitae* — *Institutiones morales*. Podpisał co prawda już wcześniej umowę o wydanie dwóch dalszych oraz wznowienie pierwszego, ale tego nie doczekał. Sam zdążył tylko przygotować tom drugi oraz znacznie zaawansował prace nad tomem trzecim, który dokończyli i zredagowali do druku jego uczniowie. [115]

Podobnie było być może i z niektórymi jego dziełami zachowanymi w rękopisach. Ponieważ nie są one autografami autora, najprawdopodobniej w swej obecnej formie zredagowane zostały już po jego śmierci, w oparciu o notatki. Do naszych czasów dochowało się 27 tytułów opracowań Jana Azora, z tego 8 zaginęło bezpowrotnie, choć biorąc pod uwagę informacje bibliograficzne, należy przyjąć ich istnienie. Pozostałe 18 tekstów o bardzo zróżnicowanej objętości oraz formie zapisu obejmuje kilkaset kart tekstów hiszpańskiego moralisty. Wśród tych ostatnich aż 8 znajduje się w jednym, wspólnie oprawionym zbiorze. Warto jeszcze zauważyć, iż wspomniane zaginione opracowania odnotowywane są najczęściej do daty kasaty zakonu, tj. 1767 r. Obok sygnalizowanych kompletnych tekstów zachowało się jeszcze kilkadziesiąt drobnych uwag, szkiców czy notatek, przechowywanych w różnych ogólnych zbiorach dokumentów w Archiwum Rzymskim Towarzystwa Jezusowego. Niektóre napisane zostały wspólnie z innymi współbraćmi.

Zaprezentowane istniejące manuskrypty Jana Azora przechowywane są w Rzymie, Loyoli, Brukseli, Uppsali i Madrycie, a zaginione w Palermo, Alcala de Henares, Würzburgu i Valladolid. Znane teksty zredagowane zostały w języku łacińskim, za wyjątkiem drobnych prac w języku włoskim i hiszpańskim. Jest to zrozumiałe, ponieważ łacina była nadal podstawowym międzynarodowym językiem komunikacji naukowej i kościelnej, a także i państwowej. Dalej, jej baza gramatyczno-leksykograficzna stanowiła jedyną możliwość dla wyrażenia bogatych treści spekulacji teologicznych i filozoficznych. Łaciną Azor posługiwał się w stopniu wystarczającym do wymagań, jakie stawiały pisane dzieła, prowadzone wykłady oraz administracyjne funkcje w zakonie jezuitów.

Zachowane materiały rękopiśmienne Jana Azora ukazują go jako wybitnego teologa. Oczywiście należy je rozpatrywać w kontekście *Institutiones morales*. Zestawienie jednak tych prac pozwala na uchwycenie jego dynamiki rozwojowej jako teologa, tak w płaszczyźnie metodologiczno-formalnej jak i treściowej. Ukazuje jego świadomość teologiczną, otwartą na nowe tendencje, choć borykającą się z pogodzeniem tych zjawisk z zastaną tradycją oraz nauką jemu współczesnych. Warsztat teologiczny ubogacał się jed-

[115] Por. F. Pelster, *Zwei Verträge über Druck und Verlag der Institutiones Morales des Johannes Azor S.I.*, AHSI 12 (1943) s. 134—144.

nak z każdym nowym dziełem, a osiągnął doskonałość w *Institutiones morales*.

Manuskrypty ukazują hiszpańskiego teologa także jako biblistę, a zwłaszcza egzegetę. Oczywiście osiągnięcia w tym względzie znalazły swe reperkusje w *opus vitae*. Następnie ukazuje się Azor w swych dziełach jako wytrawny kanonista i historyk Kościoła. Wreszcie widać także cechy jego osobowości jako chrześcijanina, kapłana i zakonnika; zaangażowanie w życie zakonu oraz Kościoła.

Bibliograficzno-historyczna prezentacja spuścizny rękopiśmiennej Jana Azora skłania do podjęcia dalszych badań nad zachowanymi tekstami. Niezbędne są prace porównawcze oraz analityczne. Mając na względzie jego rolę w procesie autonomizacji teologii moralnej na przełomie XVI i XVII wieku powinno się przebadać twórczość Azora jako pierwszego praktycznego realizatora tych tendencji. Azora bowiem powszechnie uważa się za pierwszego teologa nowego okresu w dziejach teologii moralnej, nazwanego zresztą, od nazwy jego dzieła, okresem *Institutiones morales*.

Las obras manuscritas de Juan Azor SJ (1536—1603)

Resumén

Juan Azor nació en Lorca (España) en 1536. Entró en la Compania de Jesús en 1559. Ensenó Gramatica, Retorica, Hebreo, Sagrada Escritura y Teologia en los Colegios de Alcalá de Henares y Placencia y fue rector de Placencia, Ocaña y Alcalá de Henares. Llamado a Roma (1579), continuó allí (Colegio Romano) su enseñanza de las Ciencias Sagradas y fue uno de los que contribuyeron a la formación de la *ratio Studiorum*, y en particular uno de los seis redactores de la primera edición de esta obra (1584). Murió en Roma el 19 febrero 1603.

El Padre Juan Azor debe su principal fama científica a la obra monumental *Institutiones morales*, en las que fraguó toda su larga ciencia y experiencia de profesor de la teología. Hoy tenemos también, 18 manuscritos de este teologo los que se conservan el los archivos de Roma, Loyola, Uppsala, Madrid y Bruselas. Este articulo presenta estas obras.

A. F. Dziuba